Monitor ISH (2023), XXV/2, 81–123
Izvirni znanstveni članek
Original scientific article

Anja Hellmuth Kramberger[1]

Oris kulturne formacije ženske sfere od zahodne Azije do srednje Evrope od kamene do železne dobe

Izvleček: Ta članek obravnava sfero žensk v prazgodovini, od kamene do železne dobe med zahodno Azijo in srednjo Evropo. Razmišljanja temeljijo predvsem na slikovnih upodobitvah, grobnih najdbah in predmetih (kipi, figurice), ki predstavljajo ženske. Vprašanja, ki izhajajo iz teh slikovnih in figuralnih upodobitev ter grobnih najdb, zajemajo različne vidike, med drugim: v kakšnem kontekstu se pojavljajo upodobitve žensk, kakšne značilnosti imajo upodobitve, ali obstajajo namigi o predvideni uporabi upodobitev/predmetov, ali upodobitve in grobne najdbe dajejo informacije o družbenem statusu ali hierarhičnem položaju žensk v zadevni prazgodovinski družbi, ali obstajajo dokazi o udeležbi žensk v verskih in/ali obrednih dejavnostih itd.? Cilj je dobiti oris ženske sfere v določenem časovnem okviru in prostoru.

Ključne besede: Ženske, ženska sfera, položaj v družbi, kulturne formacije, prazgodovina

[1] Dr. Anja Hellmuth Kramberger, Alma Mater Europaea – Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij Ljubljana. E-mail: agrath@web.de / anja.hellmuth@almamater.si / https://orcid.org/0000-0002-8084-2771

An outline of the cultural formation of the female sphere from Western Asia to Central Europe from the Stone Age to the Iron Age

Abstract: This article examines the sphere of women in prehistory, from the Stone Age to the Iron Age between Western Asia and Middle Europe. The considerations are based primarily on pictorial representations, grave finds and objects (statues, figurines) that represent women. The questions that arise from these pictorial and figural representations as well as the grave finds cover various aspects, including: in what context do representations of women appear, what characteristics do the representations have, are there clues to the intended uses of the representations/objects, do the representations or grave finds provide information on the social status or hierarchical positions of women in the respective prehistoric society, are there evidences of women's participation in religious and/or ritual activities, etc.? The aim is to obtain an outline of the cultural formation of the female sphere within the specified time frame and space.

Keywords: Women, Female Sphere, Role in Society, Cultural Formations, Prehistory

Glede najdaljšega obdobja človeške zgodovine je na vprašanja v zvezi z vlogo žensk v družbi mogoče odgovoriti le s preučevanjem materialnih ostankov in pogosto celo samo s preučevanjem skeletnega materiala. Fizična antropologija omogoča vpogled v življenjske razmere ljudi v preteklosti in poskuša odgovoriti na vprašanja o tem, kaj so ljudje jedli, o boleznih, pričakovani starosti, nevarnostih v njihovem življenju in vzrokih za njihovo smrt (Blau in Ubelaker 2012; Roberts in Manchester 2005; Lovell 1997; Brothwell 1981). Ženske so bile skozi zgodovino še posebej v nevarnosti zaradi nosečnosti in poroda (Rebay-

-Salisbury 2018). Izotopske analize in genetika nam lahko veliko povedo o migracijah ljudi, na primer med procesom neolitizacije (Rebay-Salisbury 2023a; Childebayeva idr. 2022; Hervella idr. 2015; Deguilloux idr. 2012; Rambuscheck 2009; Bentley idr. 2002). Toda kaj vemo o njihovem statusu in vlogi v družbi ter o njihovih duhovnih prepričanjih? Prepričanjem in duhovnemu svetu ljudi v najdaljšem obdobju človeške zgodovine je mogoče slediti predvsem s predmeti, ki so jih ljudje ustvarili in pustili za seboj. Na eni strani gre za figuralno umetnost in slike ali poslikave, na drugi strani pa za materialne ostanke, ki so povezani z obredi, kot so pogrebni rituali. V prazgodovini obstaja za nekatera obdobja takih materialnih ostankov veliko, za druga manj ali pa so popolnoma odsotni. To pomeni, da se naše znanje o prepričanjih in duhovnem svetu ljudi od obdobja do obdobja zelo razlikuje. V nadaljevanju bo razmislek osredotočen na tiste materialne ostanke, ki jih je mogoče povezati z žensko sfero.

Kamena doba

Najstarejše upodobitve človeka segajo v pozni paleolitik, natančneje v dve obdobji, ki se imenujeta aurignacien in gravettien, gre za čas med 41. in 24. tisočletjem pred sedanjostjo (Belfer-Cohen in Goring-Morris 2014; Stutz 2014; Hahn 1987). V Evropi sta pozni ali mlajši paleolitik, aurignacien in gravettian, povezana s pojavom umetnosti, kot so stenske poslikave v jamah v Franciji in Španiji (Ruspoli in Berthemy 1998; Müller-Karpe 1977; Leroi-Gourhan 1975). Večinoma so na jamskih poslikavah upodobljene živali, obstajajo pa tudi shematske upodobitve človeških figur, pogosto gre za prizore lova. Po drugi strani pa je to tudi čas prvega pojava človeških figur, ki so izdelane iz kosti ali kamna, pri čemer prevladujejo upodobitve žensk, ki jih običajno imenujejo »Venere« (Hansen 2007, 11–26;

Müller-Beck idr. 2001; Reinhardt in Wehrberger 1994). Najbolj znana figura je brez dvoma »Willendorfska Venera« iz Avstrije (Rebay-Salisbury 2023b; Antl-Weiser 2008; Hansen 2007, 24[2]). V splošnem je za te figure značilno, da ne kažejo individualnih osebnih značilnosti, glava in okončine so običajno majhne in rudimentarne, telo, prsi in zadnjica pa so voluminozne (Hansen 2007, 24). Zato je mogoče domnevati, da ne gre za portrete, ampak predstavljajo anonimne osebe ali morda božanstva.

Največje število ženskih figur je poznanih iz neolitskih in eneolitskih kultur na Bližnjem vzhodu in na Balkanu, gre za čas med 7. in 5./4. tisočletjem pr. n. št. (Hansen 2007). Zelo značilne ženske figure so znane iz južne levantinske regije in tako imenovane kulture Jarmuk, ki predstavlja najstarejšo poznano neolitsko kulturo z lončarstvom v tej regiji (Garfinkel, Ben-Shlomo in Marom 2011; Ben-Shlomo in Yosef Garfinkel 2009; Garfinkel 1993). Kultura Jarmuk je znana po prvih večjih naseljih, na primer Sha'ar HaGolan, v katerih je živelo na stotine ljudi. Iz arheološkega najdišča Sha'ar HaGolan izhaja največja zbirka prazgodovinskih figur z več kot 340 keramičnimi in kamnitimi figurami (Garfinkel, Ben-Shlomo in Korn 2010; Hansen 2007, 71). Gre za posebne vrste keramičnih in kamnitih figur. Imajo značilne stožčaste glave in ozke oči, ki izgledajo kot kavna zrna, porcelanasti polžek (*cypraeidae*) ali semena žit (slika 1).

[2] Slika št. 6.

Slika 1: Yarmoukian, figurica z očmi v obliki kavnih zrn (po Hellmuth Kramberger 2023)

V literaturi so znane tudi pod angleškim izrazom *Figurines with »coffe-bean« eyes*. Gre predvsem za upodobitve golih žensk v sedečem položaju, z veliko zadnjico (Garfinkel 1993, 124–125). Razlaga oziroma interpretacija teh figur je nejasna in najbolj pogosto se domneva, da gre za simbole v kultu plodnosti. Na to domnevo nakazujejo tudi nekatere upodobitve falusov. Na splošno pa so ti artefakti obravnavani kot del umetniške in/ali verske sfere, saj so imeli pomembno funkcijo v neolitski družbi južne levantske regije. Do danes ni bilo odkrite nobene figure v določenih zgradbah, ki bi jih lahko razlagali kot zgodnje oblike templjev ali zgradbah za družabna srečanja, odkrite so bile v običajnih bivalnih prostorih.

Enako velja tudi za številne ženske figure iz neolitske Anatolije, ki so iz istega časovnega obdobja kot figure kulture Jarmuk. Najpomembnejše in najbolj znano arheološko najdišče v južni Anatoliji, na katerem je bilo odkritih več ženskih figur, je Çatal Höyük (Mel-

laart 1967). Arheološko najdišče je prvi izkopaval James Mellaart, ki je raziskal več kot 150 neolitskih hiš, v katerih so bile odkrite upodobitve (stenske poslikave in reliefi), bukranije in pokopi. Med najbolj znane najdbe iz Çatal Höyüka sodijo tudi figure, ki prikazujejo ženske (Yalman 2021; Hansen 2007, 95–101). Telo teh figur je upodobljeno relativno realistično, toda obrazi so zelo shematični, posameznih značilnosti obraza ni mogoče prepoznati in torej ne gre za portrete (slika 2).

Slika 2: Çatal Höyük, figurica (po Hellmuth Kramberger 2023)

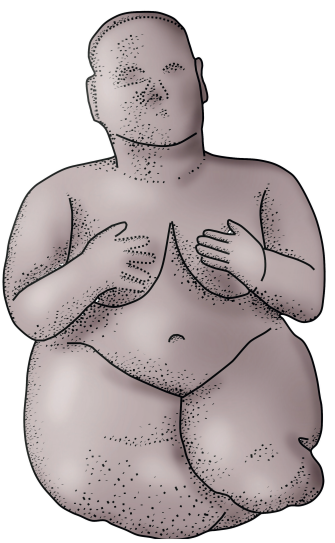

Pogosto so v polsedečem položaju z rokami na prsih. Slavna figura iz Çatal Höyüka sedi na prestolu, ki ga obdajajo živali (Mellaart 1967, 156–157[3]). Ker je med nogami ženske figure okrogel predmet, se prizor včasih interpretira kot rojstvo, kar bi pomenilo, da gre za izjemno redko upodobitev (Yalman 2021, 130). Za večino naj-

[3] Sliki št. 67–68.

db figur iz Çatal Höyüka ni mogoče ugotoviti posebnega položaja, niso bile namenoma deponirane ali uporabljene kot grobni pridatki; izhajajo predvsem iz polnil, ki so bili interpretirani kot odpadki (Meskell idr. 2008, 144, 146). Izjema je odkritje dveh ženskih figur iz leta 2016, ki sta bili odloženi na glineno platformo v stavbi (Hodder 2016, 7–8). Skupaj s figurami sta bili odkriti dve modri perli, obsidian in kos galena.

Ženske figure so privedle Jamesa Mellaarta do interpretacije, da jih je treba razlagati kot predstavitve plodnosti in boginj in da je bila neolitska naselbina središče za čaščenje boginje Matere ali Velike Matere (Yalman 2021, 127–128; Hansen 2007, 100–101, 329–331; Mellaart 1967, 77–130). To interpretacijo je intenzivno obravnavala tudi Marija Gimbutas (1991, 7, 8, 227, 238, 255;[4] 1982, 56, 152,[5] 176), ki domneva, da je Çatal Höyük predstavljal središče čaščenje Velike Matere. Ta interpretacija se danes pojavlja tudi v neznanstveni literaturi in pri skupinah new age duhovnosti (Yalman 2021, Meskell idr. 2008, 128; Hansen 2007, 329). Çatal Höyük je bil včasih obravnavan celo kot dokaz in primer matriarhalne družbe v neolitiku (ibid.), vendar pa nedavna izkopavanja kažejo, da arheološko najdišče ne ponuja nobenih dokazov o matriarhalni kulturi ali dominantnih boginjah Velikih Materah. Raziskovalke, kot je Lynn Meskell (2007; Maskell idr. 2008, 157; Meskell in Nakamura 2005) in druge, namreč ugotavljajo, da je število moških in ženskih upodobitev uravnoteženo. Zato ni nobenega argumenta za to, da bi obstajala opazna prevlada ženskih reprezentacij – vendarle to ne pomeni, da ženske figure niso imele posebne funkcije v družbi, le njihova funkcija nam danes ni več jasna.

[4] Sliki št. 7–7, 7–26.
[5] Sliki št. 98–99.

Drugo anatolsko najdišče iz neolitika, na katerem je bilo najdenih več upodobitev žensk, je Hacılar v jugovzhodni Turčiji (Mellaart 1970). Tudi Hacılar je med drugim znan po svoji keramiki in keramičnih figurah in spet gre za upodobitve žensk, ki jih odlikuje veliko telo z veliko zadnjico in trebuhom (Yalman 2021, 126; Hansen 2007, 101–104). Pogosto so figure v ležečem ali polležečem položaju, ena izmed značilnih gestikulacij so roke žensk na prsih, to gesto najdemo tudi na figurah iz kulture Jarmuk in v Çatal Höyüku. Enaka gestikulacija z rokami na prsih se v Hacilarju ne pojavlja le na figurah, ampak tudi na antropomorfnih posodah (steklenicam podobne posode), ki prikazujejo človeške oblike, najverjetneje ženske (Schwarzberg 2011, 27–30). Antropomorfne posode so po celotni površini bogato poslikane z rdečo in rjavo barvo, geometrijski ornamenti pa lahko predstavljajo oblačila ali tetovaže. Antropomorfne posode, ki najverjetneje predstavljajo ženske, ki na glavi nosijo posode, iz 5.–4. tisočletja pr. n. št. so bile odkrite tudi v jugovzhodni Evropi. (Kramberger in Hellmuth Kramberger 2018, 36–41[6])

Kot že omenjeno, so voluminozne figure in tudi gestikulacija z rokama na prsih vodile k razlagi, da gre za figure, povezane s kultom plodnosti. Zlasti voluminozna telesa verjetno niso ustrezala normi v neolitiku – razpravlja se o tem, ali predstavljajo nosečnice ali debele ženske, kar je bil skozi čas izraz bogastva (Hansen 2007, 322–323). Ženske figure so izdelovali v različnih obdobjih človeške zgodovine in na različnih območjih, jasno pa je, da se pri prazgodovinskih figurah nekatere značilnosti ponavljajo. Po eni strani se ponavljajo sami načini upodobitve, voluminozna ženska telesa, na drugi strani pa se ponavljajo tudi njihovi položaji. Najbolj očitna gesta so roke prekrižane na prsih ali roke, ki se dotikajo prsi. Zdi se, da je ta ponavljajoča se gesta imela zelo specifičen pomen, ki so ga podobno

[6] Sliki št. 2–3.

doumevali skozi različna obdobja. Možno je seveda tudi, da so imele figure in geste različne pomene in funkcije ter da so se le-te skozi čas spreminjale. Toda ne moremo vedeti, za kakšen namen so bile te figure ustvarjene, saj ni pisnih virov, ki bi podajali podatke o tem. Možnosti je veliko in najpogostejša interpretacija je, da gre za obredne predmete, simbole plodnosti ali upodobitve boginje Velike Matere. V zadnjih letih se pojavljajo tudi druge interpretacije, ki temeljijo na etnografskih vzporednicah (na primer Naumov 2013; Hansen 2007, 321–326). Druge možne interpretacije so na primer, da gre za samoupodobitve žensk ali prednikov, igrače, podobe oz. upodobitve določenih oseb kot vudu lutk ali pa seksualne predmete. V devetdesetih letih prejšnjega stoletja so se raziskave v antropoloških in družboslovnih teorijah usmerile v poskuse interpretacij skozi vprašanja spola, telesnosti, utelešenja, identitete ali spolnosti (Naumov 2013, 50). Čeprav ta pristop ni dal natančnih odgovorov o tem, koga naj bi figure predstavljale in za kaj so jih uporabljali, pa je razširil smeri raziskovanja človeških reprezentacij v preteklosti. Človeško/žensko telo je kompleksna platforma za družbene in simbolne procese in ga je mogoče opazovati skozi različne perspektive. Etnografske vzporednice kažejo, da so lahko upodobitve profanih ali svetih teles povezane z različnimi pomeni v istem obdobju in celo na isti podobi. Goce Naumov (2013, 53–54) navaja upodobitve svetih žensk na srednjeveških cerkvenih slikah v Makedoniji – vse so upodobljene na enak standardiziran način, vendar predstavljajo različne posameznike, zgodbe in ozadja. Njihove zgodbe imajo različno funkcijo, npr. odpirajo različne moralne aspekte, vendar jih vizualno ni mogoče razlikovati. Zato bi lahko tudi sicer vizualno podobne figurice predstavljale zelo različne zgodbe in imele različne funkcije. In ni nujno, da so bile ženske figure povezane z žensko sfero. Svend Hansen (2007, 321) se sklicuje na primer Maconde, kjer ob iniciaciji moških uporabljajo figure nosečnic iz lesa.

Bakrena in bronasta doba

S koncem bakrene dobe in začetkom zgodnje bronaste dobe, okoli 3. tisočletja pr. n. št., se upodobitve žensk drastično spremenijo. Ob koncu 4. tisočletja pr. n. št. govorimo v Mezopotamiji o uruškem obdobju, poimenovanem po arheološkem najdišču Uruk-Warka v Iraku, ki predstavlja zadnjo fazo bakrene dobe (Ess 2015; 2005; Crüsemann idr. 2013; Rothman 2001; Algaze 1993; 1989; Eichmann 1989). V obdobju Uruk se prvič pojavijo kamniti kipi z bolj realističnimi obrazi, kar velja za moške in ženske upodobitve (Vogel 2013). Na splošno se število moških upodobitev pri figurah močno povečuje, kar tvori kontrast s prejšnjimi obdobji, v katerih so pri figurah jasno prevladovale ženske in shematične upodobitve obraza. Figure in kipi iz 4. tisočletja pr. n. št. spominjajo nedvomno na kipe v Mezopotamiji, ki so značilni za vsa naslednja obdobja, torej od 3. tisočletja pr. n. št. dalje. Za slednje iz napisov vemo, da pogosto prikazujejo voditelje mest, predpostavlja se, da tudi kipi iz 4. tisočletja pr. n. št. upodabljajo vladarje oziroma svečeniške kralje. A vendar je ena izmed najbolj znanih človeških upodobitev iz poznega 4. tisočletja pr. n. št. glava ženskega kipa, poznanega kot »Dama iz Uruka« (Blocher 2013) (slika 3).

Slika 3: Uruk, kip »Dama iz Uruka« (po Hellmuth Kramberger 2023)

Gre za približno 20 cm visoko glavo iz marmorja: obrvi in oči so votle, prvotno so bili v jamice vstavljeni deli iz drugačnih oziroma dragocenih materialov, ki so jih kasneje namerno odstranili. Glede na interpretacijo upodobitve se domneva, da gre za kip boginje Inanne. Inanna je bila vrhovna boginja v Uruku in hčerka glavnega boga An-a (boga neba). Na podlagi pisnih virov jo med drugim štejejo za boginjo ljubezni in spolnega življenja, bojevito in osvajalno božanstvo (Zgoll 2013; Zingsem 1999, 17–23; Haas 1986, 28–29). V sredini 3. tisočletja pr. n. št. je bila Inanna znana tudi pod akadskim imenom Ištar, njen simbol je bil planet Venera, torej jutranja in večerna zvezda. V Uruku obstajajo številni zgodnji dokazi o čaščenju boginje Inanne, prvi datirajo že v 4. tisočletje pr. n. št. V ta čas sodi najstarejša gradbena faza Inanninega templja v tako imenovanem okrožju Eanna (Eichmann 2013, 122), obstajajo pa tudi številni simboli te boginje. Znak »MÚŠ« je bil v sumerskem jeziku povezan z Inanno in predstavlja zavitke rogoze z obročastim koncem (nemško *Schilfringbündel*) (Blocher 2013, 83;[7] Zgoll 2013, 71). Poznamo tudi scenske upodobitve, ki po vsej verjetnosti prikazujejo rituale čaščenja boginje Inanne, in sicer na en meter visoki posodi iz alabastra z reliefno upodobitvijo, t. i. »Warka vaza« (Zgoll 2013, 70;[8] Hockmann 2008). Nazorni prizori take vrste so nekaj novega v 4. tisočletju pr. n. št. Omeniti velja, da simboli Inanne niso bili odkriti le kot liki in upodobitve na reliefnih posodah, ampak tudi kot realije. V Uruk-Warka so namreč odkrili ostanke zavitkov rogoz, ki so bili oviti z bakrenim trakom (Eichmann 2013, 123[9]). Predmete so našli v posebnih zgradbah v središču naselja, ki se kažejo kot predhodniki palač in templjev, ki predstavljajo centre moči v vseh naslednjih obdobjih. Te zgradbe so bile središča uprave,

[7] Slika št. 11.2.
[8] Slika št. 9.1.
[9] Slika št. 16.7.

kar je razvidno iz najdb klinopisnih tablic, pečatnikov in žetonov za štetje (Feller 2013; Klengel-Brandt 1997). Upravljanje in nadzor nad premoženjem sta bila povezan z ljudmi s posebnim družbenim statusom – z elito, ki je imela nadzor nad premoženjem. Prehod iz pozne bakrene dobe v zgodnjo bronasto dobo v Mezopotamiji torej predstavlja tudi prelom z urbano civilizacijo na starem Bližnjem vzhodu in z njenimi visokimi kulturami, s tem pa prelom z določenim zgodovinskim obdobjem. Iz tega časa imamo prve dokaze o konkretnih upodobitvah boginj, ki so znane iz kasnejših pisnih virov.

Za zgodnje 3. tisočletje pr. n. št., kot tudi za prejšnje obdobje Uruk, obstajajo dokazi o ženskih božanstvih in sodelovanju žensk v verskem življenju. Gre za zgodnjo bronasto dobo, zgodnje dinastično obdobje, za katerega je jasno, da so templji – predvsem tempelj posameznega mestnega boga na ziguratu (umetni tempeljski plato) – tvorili središča mest (Eichmann 2013). Za ta čas še nimamo pisnih virov, ki bi razkrivali podatke o zgodovinskih dogodkih, glinene ploščice so predvsem tako imenovani »leksikalni seznami« in so služile za administracijo (Nissen 1986). Na številna vprašanja o zgodnjebronastodobni družbi je zato mogoče odgovoriti le nedorečeno, saj domneve temeljijo predvsem na arheoloških najdbah. Kar se tiče religioznosti pa je ta izražena tudi preko mnogih tako imenovanih »kipcev-molivcev« (nemško *Beterstatuetten*) (Hellmuth Kramberger 2023, 65; Czichon 2006; Nissen 1983, 170–171;[10] Braun-Holzinger 1977). Takšno obliko kipcev poznamo iz prve polovice 3. tisočletja pr. n. št. iz celotne Mezopotamije, torej iz južne in severne Mezopotamije, recimo iz Ešnunna-Tell Asmar-ja v Iraku. Narejeni so bili iz kamna in so običajno odkriti v templjih. Prikazujejo moške in ženske, zelo značilna lastnost so njihove velike oči, vsi pa kažejo enako gesto, roke so pokrčene pred prsmi. Domneva se, da večinoma prikazujejo

[10] Slika št. 33.

običajne ljudi, ki so v templjih darovali kipe, vendar namen darovanja ni znan. To pa pomeni, da so imeli moški in ženske enako možnost obiskati tempelj in darovati takšno figuro.

Iz 3. tisočletja pr. n. št. izhajajo prvi arheološki podatki o ženskah iz elite, aristokratinjah, ki so bile pokopane z enakimi bogatimi in ekskluzivnimi grobnimi pridatki kot moški člani njihove družbe. Čeprav to seveda ne pomeni samodejno, da so bili moški in ženske enakopravni v družbi, saj podobna nagrobna oprema ne pomeni enakega družbenega položaja v življenju. Grob vedno predstavlja inscenacijo. Eno najpomembnejših arheoloških najdišč, ki kaže pojav prvih bronastodobnih elit v južni Mezopotamiji je Ur-Tell el-Muqejir v južnem Iraku. Po t. i. »kraljevih grobovih« iz 3. tisočletja pr. n. št. je najbolj poznan Ur (Vogel 2014; Zettler in Horne 1998; Pollock 1991; Nissen 1966; Woolley 1934). Britanec sir Leonard Woolley je odkril grobišče iz 3. tisočletja pr. n. št. z več kot 2000 grobovi, pri čemer je bilo 16 grobov po svojih značilnostih in grobnih pridatkih izjemnih. Med temi »kraljevimi grobovi« je Woolley odkril enega (grob 800), ki ni bil izropan, in sicer grob 40-letne ženske, za katero iz napisa na cilindričnem pečatniku sklepamo, da ji je bilo ime Puabi. Grob je vseboval veliko pridatkov, med njimi je veliko predmetov iz zlata, lapisa lazuli, karneola in srebra. V grobnici je bilo odkritih tudi dva ducata drugih oseb, ki jih razlagajo kot njene služabnike. Antropološke študije so pokazale, da so bili ti ljudje ubiti (Vogel 2014). Ni jasno, ali se je to zgodilo prostovoljno zaradi lojalnosti ali pa je elita lahko odločala o življenju in smrti drugih ljudi. Status pokojnice ni znan, razpravlja se o tem, ali je bila Puabi kraljica ali svečenica ali vladarica. Vendar pa gre nedvomno za pripadnico elite tistega časa (Pollock 1983).

Posredni dokazi o ženski eliti iz 3. tisočletja pr. n. št. prihajajo tudi iz Anatolije. Poznani so iz enega najbolj znanih arheoloških najdišč v Sredozemlju, Troje oziroma Hisarlik Tepe, ki se nahaja

ob severozahodni obali Turčije v provinci Çanakkale (Pernicka idr. 2016; Korfmann 2006; Tolstikov idr. 1996). Med leti 1871 in 1890 je to najdišče kot prvi raziskoval nemški podjetnik in arheolog Heinrich Schliemann. Schliemann je interpretiral najdišče Hisarlik Tepe kot mesto Troja iz homerskega epa *Iliada*. Schliemannovi tezi sta sledila tudi Carl W. Blegen, ki je izkopaval na najdišču Hisarlik Tepe v tridesetih letih 20. stoletja, in nemški prazgodovinski arheolog Manfred Korfmann, ki je to najdišče raziskoval med leti 1988 in 2005. Vendar do danes ni dokazov, da bi bil Hisarlik Tepe dejansko Troja, saj v nasprotju s številnimi drugimi kraji v Mezopotamiji, kjer pisni viri zagotavljajo informacije o imenih mest v bronasti dobi, za tega nimamo verodostojnih podatkov. Najbolj slavna najdba iz najdišča Hisarlik Tepe je tako imenovan »Priamov zaklad«. Gre za zlato depojsko najdbo, za katero je Schliemann domneval, da gre za zaklad kralja Priama iz homerskega epa *Iliada* (Hellmuth Kramberger 2023;[11] Treister 2002). V najdišču Hisarlik Tepe so odkrili skupaj 20 različnih zakladnih najdb, ki datirajo v 3. tisočletje pr. n. št. Zakladne najdbe sestavljajo nakit in drugi predmeti iz zlata, srebra, elektrona, brona in gorskega kristala. Pomembno za te zakladne najdbe iz najdišča Hisarlik Tepe je, da s svojim stilom kažejo na povezave z različnimi precej oddaljenimi kraji, na primer s področjem Mezopotamije. Tako ti dragoceni predmeti odražajo dve stvari: na eni strani izoblikovanje elite v zgodnji bronasti dobi, aristokracije, ki je imela široko komunikacijsko mrežo. Po drugi strani pa ta redek in drag nakit, podoben kot v primerih iz kraljevih grobov v Uru, kaže na prisotnost žensk kot predstavnic višjega sloja. Toda tudi v tem primeru ni mogoče odgovoriti, ali so bile to zgolj žene vladarjev brez lastne avtoritete ali pa so bile morebiti samostojne vladarice.

[11] Sliki št. 43–44.

O posebnem statusu moramo razmišljati v povezavi z več bogatimi zgodnjebronastodobnimi grobovi iz osrednje Anatolije. Gre za grobove iz najdišča Alaca Höyük v osrednjem delu Anatolije, ki ga datirajo med 27. in 24. stoletjem pr. n. št. (Yalçın in Yalçın 2018; Lichter 2018). V Alaca Höyüku so odkrili 14 grobov v pravokotnih kamnitih kamrah, ki so bile prekrite z lesenimi tramovi. Na zgornji strani lesenih tramov so bile položene glave in noge goveda, ki jih razlagajo kot ostanke obredov. V grobovih pa so bila odkrita okostja moških in žensk, v enem primeru pa je šlo za dvojni pokop. Grobovi iz Alaca Hüyüka so vsebovali presenetljivo bogate pridatke iz zlata, srebra, elektrona, bakra in brona, pa tudi iz jantarja, ahata in železa. Posebno zanimivih je 39 predmetov, ki so jih imenovali žezla, saj so unikatni (Hellmuth Kramberger 2023, 71; Zimmermann 2006–2007; Orthmann 1967). Na eni strani gre za upodobitve jelenov, na drugi strani pa za diske z geometričnim ornamentom, ki so včasih imenovani tudi sončni diski. Zanimivo je, da so bili najdeni v vseh grobovih. Razni raziskovalci jih interpretirajo kot statusne simbole, morda gre za simbole vladanja ali pa so povezani z religioznim statusom pokojnih. Verjetno je, da gre za grobove elite tistega časa in osebe posebnega statusa, saj so ostali grobovi drugačni, običajno preprosti grobovi v kamnitih skrinjah ali v *pitosih* (Massa 2014; Massa in Şahoğlu 2011; Seeher 2000). Iz teh grobov je zopet mogoče razpoznati dostopnost posebnega družbenega statusa tako moških kot tudi žensk, pa čeprav danes ne vemo, kako je ta status podrobneje izgledal.

Od sredine 3. tisočletja naprej govorimo o Mezopotamiji v zgodovinskem obdobju, znana so klinopisna besedila v sumerskem in akadskem jeziku, ki nas obveščajo o zgodovinskih dogodkih, političnih interakcijah, religiji in družbi (Hellmuth Kramberger 2023, 75–79; Archi 2015; Van de Mieroop 1999; Winter 1985). Eden od dokumentov, ki nam daje vpogled v vlogo in pravice žensk, je

znameniti Hamurabijev zakonik, ki datira v začetek 2. tisočletja pr. n. št. (Codex Hammurabi 2013; Orthmann 1985, 300–301[12]). Gre za 2,25 m visoko stelo iz črnega diorita, ki jo je leta 1901/1902 odkrila francoska ekspedicija v Susi, glavnem mestu starega kraljestva Elama v današnjem Iranu. V Suso je stela prišla verjetno v 12. stoletju pr. n. št., po tem, ko je elamitski kralj Shutruk-Nahhunte oplenil mesto Babilon. Od kje stela prvotno izvira, ni znano, možno pa je, da iz glavnega mesta Babilona v južni Mezopotamiji. Poleg zbirke zakonov sestavlja zakonik tudi 282 odstavkov, ki poročajo o stvareh, ki jih je kralj Hamurabi storil v svojem življenju. Zbirka zakonov nam daje informacije o birokratskih postopkih, družinah, kaznih, suženjstvu, o plačilih in drugih stvareh. Poleg t. i. »Ur-nammujevega zakonika« predstavlja »Hamurabijev zakonik« najstarejšo zbirko pravnih zakonov (Roth 1997). Relevantni za temo tega članka so predpisi o zakonskih zvezah in o seksualnih odnosih, ki predstavljajo velik del zakonika, od §128 do §184 (Codex Hammurabi 2013, 57–73). Zakoni zagotavljajo neke vrste zaščito za ženske, zabeležene pa so tudi hude kazni v primeru kršenja zakonov (Strenge 2006). Za izvršitev hude kazni je bilo pogosto dovolj, da je sosed poročeno ženo obtožil, da je prevarala svojega moža, npr. §132 (Codex Hammurabi 2013, 58). Ali so bile obtožbe dokazane ali ne, ni bilo pomembno. To je primer dejstva, da ženske v starobabilonskem obdobju niso imele enakih pravic kot moški. In to je jasno tudi iz 128. odstavka, kjer piše, da »ženska ni žena, če moški o tem ni sklenil pogodbe« (Codex Hammurabi 2013, 57). Ženska je torej le subjekt pogodbe, ki jo ureja moški.

Železna doba

Kakšne so bile razmere v 1. tisočletju pr. n. št.? Iz tega obdobja poznamo več pisnih virov (na primer asirski, babilonski, perzijski

[12] Slika št. 181.

in grški viri), a tudi materialna kultura nam lahko da vpogled v življenje žensk.

Iz železne dobe oziroma obdobja asirskega cesarstva v Mezopotamiji poznamo redek grob asirskih kraljic, ki nam daje vpogled v bogastvo in statusne predmete asirske aristokracije. Gre za najdbo iz asirske prestolnice Nimrud-Kalhu (Oates in Oates 2001). Nimrud-Kalhu leži 30 km jugovzhodno od sodobnega mesta Mossul v Iraku, mesto je v glavnem povezano s kraljema Assurnasirpalom II. (883–859 pr. n. št.) in Tiglat-pilesarjem III. (745–727 pr. n. št.). V Nimrud-Kalhuju je prišlo do enega izmed najbolj presenetljivih odkritij v poznih 80-ih in 90-ih letih prejšnjega stoletja, ko sta bili odkriti dve neizropani grobnici, ki datirata med 9. in 7. stoletje pr. n. št. Grobnici sta bili odkriti pod tlemi sobe MM, v tako imenovani severozahodni palači v Nimrudu-Kalhuju (Hussein 2016; Damerij 1999). Iz napisov, ki so bili najdeni v obeh grobnicah, je znano, da je bilo v njih pokopanih več kraljic; v grobnici II je bila med drugim pokopana kraljica Atalia, žena kralja Sargona II., pa tudi Banitu, žena kralja Salmanassarja V. ter kraljica Jaba, žena Tiglatpilesarja III. (Hussein 2016, 24; Damerij 1999, 7–8). Iz zapisanega besedila in tudi iz reliefov v palačah vemo, da so se asirske kraljice včasih udeleževale tudi proslav v počastitev zmag. Primer je tako imenovan »vrtni prizor« na reliefu iz Ninive (severna palača), ki datira v 7. stoletje pr. n. št. (Orthmann 1985, 325[13]). Relief prikazuje zmago Assurbanipala nad elamitskim kraljem, na njem pa je vidna tudi žena asirskega vladarja, Libbāli-šarrat (Gansell 2016, 54–55;[14] Collon 2010, 159[15]). Kraljico vidimo na prestolu in s posebno skledo v roki, tako imenovano *phialo*. To so bile posebne kovinske posode, pogosto izdelane iz zlata, uporabljane v asirskih

[13] Slika št. 247.
[14] Slika št. 1.
[15] Slika št. 12b.

palačah – gre za statusne simbole (Schütte-Maischatz 2011). Iz njih so smeli piti samo kralji, kraljice, bogovi in visoki uradniki, kot lahko sklepamo iz reliefnih upodobitev v palačah. Tako lahko vidimo, da v asirski kraljevi družbi ženske niso bile izključene iz posebnih dogodkov, kot je praznovanje zmag. Upodobljene so na enak način kot drugi člani palače. Kraljice so sedele na prestolu in uporabljale enake statusne predmete kot kralji in drugi visoki uradniki. Poudariti pa je treba tudi, da gre za eno redkih reliefnih upodobitev in zato ni mogoče delati splošnih sklepov.

V srednji Evropi in jugovzhodni alpski regiji nimamo na razpolago veliko upodobitev ali figuralne umetnosti, ki bi nam podajale informacije v zvezi z vlogo žensk v takratni družbi. Večina našega znanja temelji na materialni kulturi in antropoloških raziskavah, iz katerih pridobimo informacije o statusu določene osebe in o družbeno-političnih interakcijah. Iz železne dobe izhajajo scenske upodobitve, t. i. situlska umetnost (Saccoccio 2023; Teržan 2022; Teržan 2020; Turk 2005; Eibner 2001; Kromer 1980; Frey 1969; Kromer 1962) in redkeje prizori na glinenih posodah (Eibner 2017;[16] Teržan 2001[17]). Drugače je v železnodobni Grčiji, kjer se v vaznem slikarstvu najde številne slikovne upodobitve (Boardman 1991; Boardman 1981; Boardman 1977).

Situle in situlska umetnost se pojavljajo med 7. in 4./3. stoletjem pr. n. št., pojav figurativno okrašenih bronastih posod je značilnost železne dobe na širšem območju Jugovzhodnih Alp in Caput Adrije (Saccoccio 2023, 54;[18] Teržan 2007[19]). Če pogledamo scenske upodobitve na situlah, opazimo, da se nekatere upodobitve ponavljajo, marsikatere med njimi pa vključujejo tudi upodobitve žensk.

[16] Sliki št. 5–6.
[17] Slika št. 1.
[18] Slika št. 3.
[19] Slika št. 1.

Med upodobitvami na situlah pogosto najdemo boksarske boje, bojevniške procesije, glasbenike, strežbe pijač, vožnje z vozovi/dirke z vozovi in tako imenovane »svete poroke«. Večkrat ponavljajoči se prizori in upodobitve dajejo misliti, da gre za reprezentacijo konkretnih mitoloških zgodb ali morda celo zgodovinskih dogodkov. V prid temu argumentu morda govorijo bojevniški prizori, saj so procesije, vožnje z vozovi, čaščenje zmag, darovanja in prizori lova značilne upodobitve na reliefih v palačah v Asiriji (Orthmann 1985[20]). Asirski kralji so na reliefih v svojih palačah upodabljali vso svojo slavo, svoje zmage nad sovražniki in praznovanja zmag. Mitološko zgodbo ponazarja boksarski boj, ki bi lahko predstavljal figure junakov. Včasih pa upodobitve interpretirajo tudi kot predstavitev praznovanj in obredov v povezavi s pogrebnimi običaji. Torej kot procesije, pogrebne igre, prinašanje grobnih pridatkov, ustoličevanje novega vladarja itd. Taka interpretacija temelji na zapisu, ki se pojavlja v Homerskem epu *Iliada* in opisuje pokop Patroklosa, Ahilejevega najboljšega prijatelja – njegov pokop je vključeval tudi pogrebno procesijo in pogostitev (Cavy 1996, 378–402).[21] Ženskih upodobitev je na situlah bistveno manj (Saccoccio 2023, 81) in na splošno lahko rečemo, da so upodobitve žensk redke oziroma so imele ženske očitno manj pomembno vlogo v teh prizorih. Dejansko obstajajo v glavnem tri različice oziroma motivi upodobitev žensk, v povezavi s strežbo pijače, nošenjem predmetov na glavi in sodelovanjem v tako imenovanih »svetih porokah« (ibid.[22]). Omeniti velja tudi, da upodobitve žensk, ki nosijo predmete na glavi, najdemo tudi pri drugih upodobitvah iz halštatskega obdobja, in sicer pri bronastih in keramičnih figurah (Kramberger in Hellmuth Kramberger 2018, 45–48; Eibner 2017; Rebay-Salisbury

[20] Slike št. 218, 224–225, 242–247.
[21] Homer: *Iliada*, knjiga XXIII.
[22] Slika št. 14.

2016; Teržan 2001, 79[23]). Edinstvena je upodobitev rojstva v situlski umetnosti (Teržan 2001;[24] Rebay-Salisbury 2018, 93;[25] Gangemi et al. 2015[26]), izjemen pa je tudi prizor tkanja in predenja (Turk 2005;[27] Kossack 1992[28]). Ženske so običajno upodobljene z dolgo obleko in lasmi, pokritimi s tančico. Kar zadeva tako imenovano »sveto poroko«, se ta razlaga nanaša na različne upodobitve spolnih dejanj na situlah. Več situl prikazuje seksualne prizore, spolne odnose na postelji, stolu ali prestolu (Saccoccio 2023, 80–82; Rebay-Salisbury 2018, 92–93;[29] Rebay-Salisbury 2016, 60; Turk 2005, 30–31[30]). Ženske so v teh prizorih vedno oblečene, moški pa so upodobljeni oblečeni ali goli. Prizore »svete poroke« običajno interpretirajo v kontekstu obredov pri ustoličevanju oziroma v procesu legitimacije oblasti, kar lahko podpira dejstvo, da se spolno dejanje izvaja pred pričami. V tej razlagi je upodobljena ženska morda videti kot kraljica ali svečenica (Turk 2005, 30–31; Eibner 2001, 128; Teržan 2001). Po drugi strani pa, če pomislimo na sočasne grške vazne slike simpozijev, obstajajo tudi druge razlage. Morda gre za reprezentacijo različnih dejavnosti, ki so se odvijale v okviru simpozijev. Med simpozijem so potekale razprave, recitacija poezije in druge aktivnosti, kot so ples, igre s pitjem (*kotaba*) in spolni stiki oz. orgije (Reinsberg 1993, 91–112). Če se ženske pojavljajo na prizorih na slikani keramiki, potem gre za služabnice ali prostitutke. V Grčiji je bil simpozij namenjen izključno moškim, prisotnost žensk oziroma poročenih žensk ni bila dovoljena. Poročene ženske tudi niso bile

[23] Sliki št. 10, 12.
[24] Slika št. 14p2.
[25] Slika št. 2.
[26] Glej Tabelo 2.
[27] Slika št. 34.
[28] Slika št. 7.
[29] Slika št. 2.
[30] Slike št. 39–42.

nikoli prikazane med spolnim odnosom (Reinsberg 1993, 77). V vsakem primeru lahko rečemo, da se ženske na situlah ne pojavljajo v nobeni dominantni vlogi, so samo pasivne udeleženke, ki služijo in sprejemajo. To bi nakazovalo, da so imele ženske v kulturah železne dobe v alpskem prostoru omejeno vlogo, podobno kot v antični Grčiji. V grški družbi je bila poročena ženska odgovorna za *oikos* – gospodinjstvo, hišo in družino (McClure 2019, 38–41; Späth in Wagner-Hasel 2000, 5; Hartmann 2007; Katz 2003). Pomembna naloga žensk v tem kontekstu je bila med drugim proizvodnja tekstila (McClure 2019, 42–46; Reuthner 2013, 23–24) – kar je zanimivo tudi glede na prej omenjene prizore na situlski umetnosti in drugih upodobitvah iz halštatske dobe (Grömer 2016, 268–270;[31] Kossack 1992; Eibner 1986). Ženske so bile poročene že pri okoli trinjastih letih in s poroko so se odgovornosti zanje z očeta prenesle na moža. Grkinje praktično niso imele pravice do samoodločbe in tudi ne besede v politiki, živele so večinoma ločeno od moških, njihova sfera ja bila *oikos*, hiša (McClure 2019, 87–88; Reuthner 2013, 11). Vendar je v tem kontekstu treba razlikovati tudi med različnimi mestnimi državami, saj se domneva, da so imele na primer ženske v Šparti več pravic kot v Atenah (McClure 2019, 53; Powell 2016, 348–378, 382–384). Tudi različni statusi so igrali vlogo. Medtem ko so ženske v revni družbi delale tudi zunaj doma, na primer na polju, je bilo življenje žensk v višji družbi omejeno na hišo (Powell 2016, 372–375). Fizično delo v domu so opravljali hlapci in sužnji, pri čemer je gospodinja nadzorovala in organizirala njihovo delo. Omejena vloga poročenih žensk v grški družbi je v kontrastu, če pogledamo mitologijo, z grškim panteonom, ki je imel veliko boginj, ki so bile povezane tudi z vojno in lovom, kot sta Atena in Artemida (Graf in Ley 1997; Graf 1997; Simon in Bauchhenß 1984). Obstaja

[31] Slika št. 146.

torej očitno razlikovanje med nadnaravnim, duhovnim svetom z vsemi junaki in božanstvi ter svetom običajnih ljudi, v katerem so bile ženske očitno manj vplivne od moških oziroma na nek način v podrejenem položaju.

Po drugi strani pa obstajajo tudi indici, da bi lahko imele ženske v železnodobnem halštatskem kulturnem prostoru drugačno družbeno vlogo kot v Grčiji, na kar nakazuje določena nagrobna oprema. Največja gostota najdb situl je na eni strani na območju kulture Este v Benečiji in na drugi strani na območju t.i. dolenjske skupine v jugovzhodni Sloveniji (Saccoccio 2023, 54[32]). Te bronaste posode so večinoma najdbe iz grobov, grobni pridatki. Večinoma pripadajo bogato opremljenim moškim grobovom. V Etruriji v Italiji in tudi na splošno v halštatskem kulturnem območju pa so dokumentirani tudi bogati ženski grobovi, ki pa so manj pogosti (Bräuning 2009; Metzner-Nebelsick 2009, 256–258; Turk 2005, 26; Amann 2000). Grobovi so velikokrat vsebovali velike količine grobnih pridatkov, kot so posode, orožje, nakit in živali, pa tudi druge osebe, ki so morale slediti pokojniku v smrt. Velike skupine posod se razlaga kot opremo za simpozije, tj. pogostitve s pitjem in glasbo, kot so upodobljene tudi na prej omenjeni grški slikani keramiki. Če bogati ženski grobovi na območju halštatske kulture in v Etruriji vsebujejo številne posode za simpozij, bi to lahko pomenilo, da so na tem območju obstajali drugačni običaji glede sodelovanja žensk – zlasti poročenih žensk – v družbi kot v Grčiji. Nekaj podobnega verjetno velja tudi za mlajšo železno dobo, latensko dobo. Tu se lahko spomnimo na znameniti »princesin grob pri Vixu« na severu Burgundije, ki je eden najbolj bogato opremljenih ženskih grobov iz poznega halštatskega obdobja oziroma zgodnjega latenskega obdobja (Arnold 2012; Knüsel 2002; Joffroy 1954;

[32] Slika št. 3.

Joffroy 1953), ali grob iz Waldalgesheima v Zahodni Nemčiji (Joachim 1995).

Popolnoma drugačne običaje povezane z udeležbo žensk v družbi najdemo tudi na območju severnega Črnega morja, kjer so v 1. tisočletju pr. n. št. živele različne nomadske konjeniške skupine, ki jih pogosto na splošno enačimo s Skiti (na primer Ivantchik 2013; Schubert in Weiß 2013; Ivantchik 2001; Rolle 1980b). Ko pomislimo na ženske iz severnega Pontika, najprej pomislimo na Amazonke, legendarne oborožene ženske, ki se borijo z lokom in puščicami in jezdijo nasproti grškim junakom, kot sta Heraklej ali Ahil, npr. amazonska kraljica Penthesilei (Fialko 2017; Mayor 2014; Teržan, Hellmuth in Heimann 2011, 253–255; Teržan in Hellmuth 2007; Davis-Kimball 2001; Rolle 1980a). Herodot poroča,[33] da se je devica smela poročiti šele potem, ko je ubila sovražnika. Poleg tega so si Amazonke odstranile prsi, da so lahko bolje streljale z lokom. Konjeniške nomadske skupine pa nimajo lastnih pisnih virov, zato ne vemo natančno, kakšna je bila vloga žensk v družbi. Naše domneve temeljijo na arheoloških najdbah. Raziskave poskušajo ugotoviti, ali so to zgolj namišljene figure iz grškega mita ali pa gre za zgodovinsko dokumentirane skupine žensk, ki so dejansko obstajale. Pravzaprav obstajajo arheološki dokazi, da so bile oborožene ženske realnost v družbi nomadskih konjenikov na območju severnega Pontika in v stepah proti vzhodu. Od 7. stoletja pr. n. št. dalje poznamo najdbe iz gomil s pokopi žensk, ki so imele kot grobne pridatke orožje (Fialko 2017;[34] Hellmuth Kramberger 2018, 89; Teržan, Hellmuth in Heimann 2011, 257–263; Guliaev 2003). Takšni grobovi so znani predvsem iz 5. in 4. stoletja pr. n. št. v regiji Dneper v Ukrajini. Na grobiščih, kot je na primer Mamaj-Gora, lahko

[33] Herodot: *Historiae*, knjiga IV, 110–117.
[34] Slika št. 6.

pokopi žensk z orožjem predstavljajo do 10% (Hellmuth Kramberger 2017, 244;[35] Hellmuth 2006, 217–219[36]). Seveda se lahko vprašamo, ali so te ženske v življenju dejansko uporabljale orožje ali pa so jih v njihove grobove dali drugi družinski člani. Zelo verjetno je, da so ga uporabljale same, saj nekatere antropološke analize sledi obrabe na kosteh kažejo, da so te ženske izvajale močne fizične aktivnosti in bi prav lahko bile jahačice in lokostrelke (Khudaverdyan 2020, 122; Jordan 2009, 101–102). Poleg tega so znane tudi najdbe ženskih skeletov s poškodbami, kot so strelne rane od puščic (Khudaverdyan 2020; Fialko 2017, 42; Guliaev 2003, 114–115). To jasno pove, da oborožene ženske niso bile le izmišljotina Grkov, ampak so obstajale in to pomeni popolnoma drugačno organizacijo družbe kot v Grčiji. Posebna fascinacija nad Amazonkami v starih časih je zelo verjetno izvirala iz ideje o drugačni, športni, neukročeni in tudi samoodločani ženski, ki je v tej obliki v Grčiji ni bilo (Teržan, Hellmuth in Heimann 2011, 253). Amazonke v grških legendah so očitno nasprotovale normi, da je grška ženska odgovorna za gospodinjstvo, predstavljale so tuji, neciviliziran svet, proti kateremu so se borili grški junaki, kot sta Heraklej ali Ahil. Toda, na koncu so bile Amazonke vedno šibkejše od grških junakov, Amazonke iz legend niso bile nikoli zmagovalke. Tako lahko rečemo, da se je za Grke zgodba vedno »pravilno« končala, da so pokorili tuje, neukročeno – ki so ga predstavljale divje ženske.

Zaključek

Kaj torej lahko rečemo na podlagi našega potovanja skozi prazgodovino in zgodnjo zgodovino v zvezi s kulturno formacijo ženske sfere? Prvič, naše vedenje o obdobju kot celoti je zelo neuravnote-

[35] Slika št. 8.
[36] Sliki št. 15–16.

ženo, bolj ko gremo v preteklost, manj imamo informacij. Nekateri vidiki so bili v raziskavah že podrobneje obravnavani in smo se jih tukaj le dotaknili, kot na primer teme neolitskih in bakrenodobnih figur ali pa teme ženskih bogatih grobov (»knežjih grobov«) v železni dobi. Obstajajo tudi velike regionalne razlike, ki so po eni strani povezane s stanjem raziskanosti in objav, po drugi strani pa s pogoji ohranjenosti materialnih ostalin in posameznimi kulturnimi značilnostmi. Tema, ki tu ni bila obravnavana ali pa je bila le bežno omenjena, so antropološke analize, ki so v zadnjih letih dale nove vpoglede v življenje prazgodovinskih žensk, predvsem glede materinstva, pričakovane življenjske dobe, zdravstvenega stanja itd. Podobno velja za druge znanstvene metode, kot so izotopske analize, ki lahko zagotovijo informacije o mobilnosti, in genetika, ki je v zadnjih letih razkrila migracije. Svojo lastno temo predstavljajo tudi zgodnji besedilni viri. V tem prispevku smo se ukvarjali predvsem z reprezentacijo žensk v družbi v obliki podob in drugih materialnih ostankov, kot so nagrobni pridatki, ki lahko prav tako zagotovijo informacije o socialnem statusu pokojnikov in tudi o reprezentaciji žensk v družbi. Ker pa se številčnost in kakovost arheoloških virov za posamezna obdobja in regije zelo razlikujeta, ni mogoče sestaviti splošne slike »ženske« sfere v prazgodovini. Ko razmišljamo o posameznih grobnih najdbah, se navadno osredotočimo le na nekatere izjemne najdbe, ki včasih razkrijejo posamezne usode. Celovita predstavitev družbenega statusa ženske glede na kulturno ozadje v posameznih prazgodovinskih obdobjih na podlagi trenutne podatkovne baze ni mogoča. Šele za 1. tisočletje pr. n. št. obstajajo obsežnejši viri, ki omogočajo natančen vpogled – čeprav je to znanje za posamezne regije še vedno neuravnoteženo. Za družbe, ki niso poznale pisave, je težko reči, kako so izgledali odnosi med moškimi in ženskami, kakšne socialne in/ali hierarhične razlike so bile v družbi. Prav tako so se ti odnosi lahko tudi zelo razlikovali med različnimi časovnimi obdobji

in regijami. Na splošno pa lahko rečemo, da je za tista obdobja, ki so imela večje število slikovnih upodobitev – kot sta bronasto- in železnodobna Mezopotamija ali železnodobna Grčija –, včasih mogoče določiti drugačen poudarek na ženskih in moških upodobitvah. To je delno mogoče razložiti s kontekstom upodobitev, vendar pa so tu morda igrale vlogo tudi družbene ideje in zakoni. V železnodobni Asiriji, na primer, najdemo veliko število upodobitev na reliefih in pečatih. Prevladujejo moške upodobitve, kar je po vsej verjetnosti povezano s prevlado upodobitev vojnih dogodkov. Pojavljajo se tudi upodobitve ženskih likov, vendar precej redkeje, običajno pa so to boginje. Po drugi strani pa v železnodobni Grčiji v vaznem slikarstvu najdemo številne upodobitve žensk, boginj, mitoloških figur in tudi »navadnih« žensk iz različnih slojev družbe. Zdi se, da so upodobitve žensk na splošno veliko močneje zastopane, čeprav je treba upoštevati tudi, da so bile nekatere teme še posebej priljubljeni motivi v vaznem slikarstvu, kot so na primer upodobitve Amazonk. Iz sočasnih, zgoraj omenjenih pisnih virov v Grčiji vemo, da ženske v vsakdanjem življenju niso bile enakovredne moškim; njihova interakcijska sfera je bila omejena predvsem na *oikos*. V tem kontekstu so tudi upodobitve Amazonk vir fascinacije v takratni grški družbi; predstavljale so drugačnost, nenavadnost, podobo »svobodne in neukročene« ženske, ki ni živela na svojem domu, ampak se je podala v vojno. In nazadnje so jih premagali moški grški junaki in tako popravili »stanje, ki ni bilo skladno z naravnim«.

Kar zadeva grobne najdbe, lahko samo ugibamo, ali so imele ženske, pokopane z bogatimi nagrobnimi pridatki, ki jih najdemo v različnih obdobjih in pokrajinah, podoben socialni status v življenju kot moški. Izjema so »kraljičine grobnice iz Nimruda«, kjer iz napisov vemo, da gre za grobove kraljic. Zagotovo so tudi ženske z izjemno bogatimi nagrobnimi pridatki iz območja kultur brez pisnih virov pripadale eliti družbe, vendar ne vemo, ali so

bile same vladarice in so torej imele moč odločanja in bile v tem smislu enakopravne z moškimi vladarji/voditelji. Vendar pa za vse prazgodovinske in zgodnje zgodovinske družbe brez pisnih virov navsezadnje tudi ne moremo podati natančnih izjav o moški sferi. Navsezadnje ne vemo, ali je med moškimi obstajala hierarhična struktura oziroma kako je le-ta izgledala, četudi se zdi, da je to razvidno iz materialnih ostankov. Ne poznamo nobenih nazivov, statusov, poklicev, ničesar ne vemo o posameznih verovanjih in o možnih ritualih iniciacije in drugih obredih, ki so zagotovo igrali vlogo v življenju ljudi v prazgodovinskih družbah. To pomeni, da ni slabo poznana le sfera ženske v prazgodovini, temveč vseh članov tedanje družbe.

Zahvala

Ta članek je podprla Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) v okviru raziskovalne skupine Raziskave kulturnih formacij / Research of Cultural Formations (P6-0278 (A), 2019-2024) na Alma Mater Europaea – Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij Ljubljana.

Bibliografija

Algaze, Guillermo. 1989. The Uruk Expansion: Cross-cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization. *Current Anthropology* 30(5): 571–608.

Algaze, Guillermo. 1993. *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*. Chicago: The University of Chicago Press.

Amann, Petra. 2000. *Die Etruskerin. Geschlechterverhältnis und Stellung der Frau im frühen Etrurien (9.–5. Jh. v. Chr.)*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Antl-Weiser, Walpurga. 2008. *Die Frau von W.: Die Venus von Willendorf, ihre Zeit und die Geschichte(n) um ihre Auffindung*. Wien: Naturhistorisches Museum Wien.

Archi, Alfonso. 2015. *Ebla and Its Archives: Texts, History, and Society*. Boston, Berlin: De Gruyter.

Arnold, Bettina. 2012. The Vix Princess redux: a retrospective on European Iron Age gender and mortuary studies. V *La Arqueología funeraria desde una perspectiva de género*, ur. Lourdes Prados Torreira, 215–232. Madrid: UA Ediciones.

Belfer-Cohen, Anna in Nigel Goring-Morris. 2014. The Upper Palaeolithic and Earlier Epi-Palaeolithic of Western Asia. V *The Cambridge World Prehistory*, ur. Colin Renfrew in Paul G. Bahn, 1381–1407. Cambridge: Cambridge University Press.

Ben-Shlomo, David in Yosef Garfinkel. 2009. Sha'ar Hagolan and new Insights on Near Eastern Proto-Historic Urban Concepts. *Oxford Journal of Archaeology* 28(2): 189–209.

Bentley, R. Alexander, T. Douglas Price, Jens Lning, Detlef Gronenborn, Joachim Wahl in Paul D. Fullagar. 2002. Prehistoric Migration in Europe: Strontium Isotope Analysis of Early Neolithic Skeletons. *Current Anthropology* 43(5): 799–804.

Blau, Soren in Douglas H. Ubelaker, (ur). 2012. *Handbook of Forensic Anthropology and Archaeology*. London: Routledge.

Blocher, Felix. 2013. Die Ikonographie der Inanna/Ischtar im Alten Orient. V *Uruk - 5000 Jahre Megacity: Begleitband zu den gleichnamigen Ausstellungen in den Staatliche Museen zu Berlin vom 25. April bis 8. September 2013 und in den Reiss-Engelhorn-Museen Mannheim vom 20. Oktober 2013 bis 21. April 2014*, ur. Nicola Crüsemann, Margarete van Ess, Markus Hilgert in Beate Salje, 83–91. Petersberg: Michael Imhof Verlag.

Boardman, John. 1977. *Schwarzfigurige Vasen aus Athen: Ein Handbuch*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.

Boardman, John. 1981. *Rotfigurige Vasen aus Athen: Die Archaische Zeit*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.

Boardman, John. 1991. *Rotfigurige Vasen aus Athen: Die Klassische Zeit*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.

Braun-Holzinger, Eva A. 1977. *Frühdynastische Beterstatuetten*. Berlin: Mann.

Bräuning, Andrea. 2009. Überlegungen zu reich ausgestatteten Frauengräbern im westlichen Späthallstattkreis. V *Landesarchäologie: Festschrift für Dieter Planck zum 65. Geburtstag*, 131–142. Stuttgart: Landesamt für Denkmalpflege im Regierungspräsidium Stuttgart.

Brothwell, Dan R. 1981. *Digging Up Bones; The Excavation, Treatment and Study of Human Skeletal Remains*. Oxford: Oxford University Press.

Cavy, Henry Francis, ur. 1996. *Ilias und Odyssee: Homer: Übersetzt von Johann Heinrich Voss: Mit 16 Illustrationen von Bonaventura Genelli*. Essen: Phaidon.

Childebayeva, Ainash, Adam Benjamin Rohrlach, Rodrigo Barquera, Maïté Rivollat, Franziska Aron, András Szolek, Oliver Kohlbacher, Nicole Nicklisch, Kurt W. Alt, Detlef Gronenborn, Harald Meller, Susanne Friederich, Kay Prüfer, Marie-France Deguilloux, Johannes Krause in Wolfgang Haak. 2022. Population Genetics and Signatures of Selection in Early Neolithic European Farmers. *Molecular Biology and Evolution* 39(6): msac108. Dostopno na: https://doi.org/10.1093/molbev/msac108 (22. november 2023).

Codex Hammurabi. Die Gesetzesstele Hammurabis: In der Übersetzung von Dr. Wilhelm Eilers, Originalausgabe Leipzig 1932. 2013. Wiesbaden: Marixverlag.

Collon, Dominique. 2010. Getting it wrong in Assyria: Some bracelets from Nimrud. *Iraq* 72: 149–162.

Crüsemann, Nicola, Margarete van Ess, Markus Hilgert in Beate Salje, ur. 2013. *Uruk - 5000 Jahre Megacity: Begleitband zu den gleichnamigen Ausstellungen in den Staatliche Museen zu Berlin vom 25. April bis 8. September 2013 und in den Reiss-Engelhorn-Museen Mannheim vom 20. Oktober 2013 bis 21. April 2014*. Petersberg: Michael Imhof Verlag.

Czichon, Rainer M. 2006. Neue Überlegungen zur Bedeutung und Entstehung der frühdynastischen Beterstatuetten. *Altorientalische Forschungen* 33(2): 179–188.

Damerij, Muyad Said Basim. 1999. *Gräber assyrischer Königinnen aus Nimrud*. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

Davis-Kimball, Jeannine. 2001. Warriors and Priestesses of the Eurasian Nomads. V *The Archaeology of Cult and Religion*, ur. Peter F. Biehl, François Bertemes in Harald Meller, 243–259. Budapest: Archaeolingua.

Deguilloux, Marie-France, Rachael Leahy, Marie-Hélène Pemonge in Stéphane Rottier. 2012. European neolithization and ancient DNA: an assessment. *Evol Anthropol* 21(1): 24–37. Dostopno na: https://doi.org/10.1002/evan.20341 (25. oktober 2023).

Eibner, Alexandrine. 1986. Die Frau mit der Spindel: Zum Aussagewert einer archäologischen Quelle. V *Hallstattkolloquium Veszprém 1984*, 39–48. Budapest: Archäologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.

Eibner, Alexandrine. 2001. Die Stellung der Frau in der Hallstattkultur anhand der bildlichen Zeugnisse. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 130/131: 107–136.

Eibner, Alexandrine. 2017. Kultwagen mit Figuren aus Keramik im Osthallstattkreis? *Studia archaeologica Brunensia* 22(1): 71–90.

Eichmann, Ricardo. 1989. *Uruk: Die Stratigraphie. Grabungen 1912-1977 in den Bereichen Eanna und Anu-Ziqqurrat*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.

Eichmann, Ricardo. 2013. Frühe Grossarchitektur der Stadt Uruk. V *Uruk - 5000 Jahre Megacity: Begleitband zu den gleichnamigen Ausstellungen in den Staatliche Museen zu Berlin vom 25. April bis 8. September 2013 und in den Reiss-Engelhorn-Museen Mannheim vom 20. Oktober 2013 bis 21. April 2014*, ur. Nicola Crüsemann, Margarete van Ess, Markus Hilgert in Beate Salje, 116–127. Petersberg: Michael Imhof Verlag.

Feller, Barbara. 2013. Die Anfänge der Bürokratie. Funtion und Einsatz von Siegeln im 4. und 3. Jahrtausend v. Chr. V *Uruk - 5000 Jahre Megacity: Begleitband zu den gleichnamigen Ausstellungen in den Staatliche Museen zu Berlin vom 25. April bis 8. September 2013 und in den Reiss-Engelhorn-Museen Mannheim vom 20. Oktober 2013 bis 21. April 2014*, ur. Nicola Crüsemann, Margarete van Ess, Markus Hilgert in Beate Salje, 158–165. Petersberg: Michael Imhof Verlag.

Fialko, Elena. 2017. Scythian female warriors in the south of Eastern Europe. *Folia Praehistorica Posnaniensia* 22: 29–47.

Frey, Otto-Herman. 1969. *Die Entstehung der Situlenkunst*. Berlin: Walter de Gruyter.

Gangemi, Giovanna, Michele Bassetti in Diego Voltolini, ur. 2015. *Le signore dell'Alpago: La necropoli preromana di 'Pian de la Gnela', Pieve d'Alpago (Belluno)*. Treviso: Canova.

Gansell, Amy Rebecca. 2016. Imperial Fashion Networks: Royal Assyrian, Near Eastern, Intercultural, and Composite Style Adornment from the Neo-Assyrian Royal Women's Tombs at Nimrud. V *Assyria to Iberia. Art and Culture in the Iron Age*, ur. Joan Aruz in Michael Seymour, 54–64. New York: The Metropolitan Museum of Art.

García Guinea, Miguel Angel. 1979. *Altamira and other Cantabrian Caves*. Madrid: Silex.

Garfinkel, Yosef, David Ben-Shlomo in Naomi Korn. 2010. *Sha'ar Hagolan 3. Symbolic Dimensions of Yarmukian Culture: Canonization in Neolithic Art*. Jerusalem: Institute of Archaeology, The Hebrew University of Jerusalem.

Garfinkel, Yosef, David Ben-Shlomo in Nimrod Marom. 2011. Sha'ar Hagolan: A Major Pottery Neolithic Settlement and Artistic Center in the Jordan Valley. *Eurasian Prehistory* 8(1–2): 97–143.

Garfinkel, Yosef. 1993. The Yarmukian Culture in Israel. *Paléorient* 19(1): 115–134.

Gimbutas, Marija. 1982. *The Goddesses and Gods of Old Europe: 6500–3500 bc Myths and Cult Images*. Berkeley: University of California Press.

Gimbutas, Marija. 1991. *The Civilization of the Goddess*. San Francisco: HarperCollins.

Graf, Fritz in Anne Ley. 1997. Athena. V *Der Neue Pauly: Band 2*, ur. Hubert Cancik in Helmut Schneider, 160–167. Stuttgart: J. B. Metzler.

Graf, Fritz. 1997. Artemis. V *Der Neue Pauly: Band 2*, ur. Hubert Cancik in Helmuth Schneider, 53–58. Stuttgart: J. B. Metzler.

Grömer, Karina. 2016. *The Art of Prehistoric Textile Making: The Development of craft traditions and clothing in Central Europe*. Vienna: Natural History Museum Vienna.

Guliaev, Valeri I. 2003. Amazons in the Scythia: New Finds at the Middle Don, Southern Russia. *World Archaeology* 35(1): 112–125.

Haas, Volkert. 1986. *Magie und Mythen in Babylonien: Von Dämonen, Hexen und Beschwörungspriestern*. Bielefeld: Merlin Verlag.

Hahn, Joachim. 1987. Aurignacian and Gravettian Settlement Patterns in Central Europe. V *The Pleistocene Old World: Regional Perspectives*, ur. Olga Soffer, 251–261. Boston: Springer.

Hansen, Svend. 2007. *Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*. Mainz: Philipp von Zabern.

Hartmann, Elke. 2007. *Frauen in der Antike: Weibliche Lebenswelten von Sappho bis Theodora*. München: Beck.

Hellmuth Kramberger, Anja. 2017. Bewaffnete Frauen vs. geschmückte Männer: Zum Problem des Genderings von Grabbeigaben am Beispiel der frühskythischen Bestattungen am Mittleren Dnepr. V *Frauen an der Macht? Neue interdisziplinäre Ansätze zur Frauen- und Geschlechterforschung für die Eisenzeit Mitteleuropas*, ur. Christin Keller in Katja Winger, 227–252. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.

Hellmuth Kramberger, Anja. 2018. Andere Länder, andere Sitten - Grabbeigaben und ihre geschlechterspezifische Zuordnung in Elitengräbern zwischen Hallstattraum und skythischem Kulturkreis in der Eisenzeit. V *Gewalt und Geschlecht: Männlicher Krieg – Weiblicher Frieden?*, ur. Gorch Piecken, 86–95. Dresden: Militärhistorisches Museum der Bundeswehr.

Hellmuth Kramberger, Anja. 2023. *Arheologija Starega Bližnjega vzhoda: od predkeramičnega neolitika do konca zgodnje bronaste dobe*. Ljubljana: Alma Mater Europaea, Fakulteta za humanistični študij – Institutum Studiorum Humanitatis.

Hellmuth, Anja. 2006. Zur Gesellschaftsstruktur der skythenzeitlichen Nekropole von Mamaj-Gora bei Velikaja Znamenka. *Eurasia Antiqua* 12: 211–225.

Hervella, Montserrat, Mihai Rotea, Neskuts Izagirre, Mihai Constantinescu, Santos Alonso, Mihai Ioana, Cătălin Lazăr, Florin Ridiche, Andrei Dorian Soficaru in Mihai G. Netea 2015. Ancient DNA from South-East Europe Reveals Different Events during Early and Middle Neolithic Influencing the European Genetic Heritage. *Plos one* 10(6): e0128810. Dostopno na: https://doi.org/10.1371/journal.pone.0128810 (25. oktober 2023).

Hockmann, Daniel. 2008. Die Warka-Vase. Eine neue Interpretation. *Altorientalische Forschungen* 35(2): 326–336.

Hodder, Ian. 2016. Ups and Downs at Çatalhöyük. V *Çatalhöyük 2016: Archive Report by members of the Çatalhöyük Research Project*. Dostopno na: https://www.catalhoyuk.com/archive_reports/2016 (25. oktober 2023).

Hussein, Muzahim Mahmoud. 2016. *Nimrud. The Queen's Tombs*. Chicago, Baghdad: The University of Chicago.

Ivantchik, Askold. 2001. *Kimmerier und Skythen: Kulturhistorische und chronologische Probleme der Archäologie der osteuropäischen Steppen und Kaukasiens in vor- und frühskythischer Zeit*. Moskau: Deutsches Archäologisches Institut, Center for Comparative Study on Ancient Civilizations, Russian Academy of Science.

Ivantchik, Askold. 2013. Amazonen, Skythen und Sauromaten: Alte und moderne Mythen. V *Amazonen zwischen Griechen und Skythen. Gegenbilder in Mythos und Geschichte*, ur. Charlotte Schubert in Alexander Weiß, 73–87. Beiträge zur Altertumskunde 310. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Joachim, Hans-Eckart. 1995. *Waldalgesheim: Das Grab einer keltischen Fürstin*. Köln: Rheinland-Verlag GmbH.

Joffroy, René. 1953. La tombe à char hallstattienne de Vix (Côte-D'Or). *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 97(2): 169–179.

Joffroy, René. 1954. La tombe de Vix (Côte-D'Or). *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot* 48(1): 1–68.

Jordan, Alexis. 2009. I Am No Man: A Study of Warrior Women in the Archaeological Record. *Field Notes* 1: 94–111.

Katz, Marilyn A. 2003. Ideology and "the status of women" in ancient Greece. V *Sex and Difference in Ancient Greece and Rome*, ur. Mark Golden in Peter Toohey, 30–43. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Khudaverdyan, Anahit Y., Azat A. Yengibaryan, Suren G. Hobosyan, Arshak A. Hovhanesyan, in Ani A. Saratikyan. 2020. An Early Armenian female warrior of the 8–6 century BC from Bover I site (Armenia). *International Journal of Osteoarchaeology* (32)2: 119–128.

Klengel-Brandt, Evelyn, ur. 1997. *Mit Sieben Siegeln versehen: Das Siegel in Wirtschaft und Kunst des Alten Orients*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.

Knüsel, Christopher. 2002. More Circe than Cassandra: The Princess of Vix in ritualized social Context. *European Journal of Archaeology* 5(3): 275–308.

Korfmann, Manfred O., ur. 2006. *Troia: Archäologie eines Siedlungshügels und seiner Landschaft*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.

Kossack, Georg. 1992. Lebensbilder, mythische Bilderzählung und Kultfestbilder: Bemerkungen zu Bildszenen auf einer Thronlehne von Verucchio. V *Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck*, ur. Konrad Spindler in Andreas Lippert, 207–214. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.

Kramberger, Bine in Anja Hellmuth Kramberger. 2018. Von neolithischen „Großen Müttern" bis zu sumerischen Königen: Ein Überblick zum Nachweis des Transports auf dem Kopf in der Vor- und Frühgeschichte. V *Bronzezeitlicher Transport: Akteure, Mittel und Wege*, ur. Bianka Nessel, Daniel Neumann in Martin Bartelheim, 33–58. Tübingen: University Press.

Kromer, Karl, ur. 1962. *Situlenkunst zwischen Po und Donau: Verzierte Bronzearbeiten aus dem ersten Jahrtausend v. Chr., Katalog zur Ausstellung in Wien; Eröffnung 5. Juli 1962*. Wien: Naturhistorisches Museum, Prähistorische Abteilung.

Kromer, Karl. 1980. Das Situlenfest – Versuch einer Interpretation der Darstellungen auf figural verzierten Situlen. V *Zbornik posvečen Stanetu Gabrovcu ob šestdesetletnici*, 225–240. Ljubljana: Narodni muzej.

Leroi-Gourhan, André. 1975. *Prähistorische Kunst: Die Ursprünge der Kunst in Europa*. Freiburg im Breisgau: Verlag Herder.

Lichter, Clemens. 2018. Frühbronzezeitliche Eliten in Anatolien im Licht der Gräber. V *Anatolian Metal VIII. Eliten – Handwerk – Prestigegüter*, ur. Ünsal Yalçın, 77–90. Bochum: Deutsches Bergbau-Museum.

Lovell, Nancy C. 1997. Trauma analysis in paleopathology. *Yearbook of Physical Anthropology* 40: 139–170.

Massa, Michele in Vasıf Şahoğlu. 2011. Western Anatolian burial customs during the Early Bronze Age. V *Across: The Cyclades and Western Anatolia during the Third Millennium BC*, ur. Vasıf Şahoğlu in Peggy Sotirakopoulou, 164–171. Istanbul: Sakip Sabanci Muzesi.

Massa, Michele. 2014. Early Bronze Age burial customs on the central Anatolian plateau: a view from Demircihöyük-Sarıket. *Anatolian Studies* 64: 73–93.

Mayor, Adrienn. 2014. *The Amazons: Lives and Legends of Warrior Women across the Ancient World*. Princeton: Princeton University Press.

McClure, Laura K. 2019. *Women in Classical Antiquity from Birth to Death*. Hoboken: Wiley-Blackwell.

Mellaart, James. 1967. *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*. London: Thames and Hudson.

Mellaart, James. 1970. *Excavations at Hacılar*. Edinburgh: British Institute at Ankara, Edinburgh University Press.

Meskell, Lynn in Carolyn Nakamura. 2005. Çatalhöyük Figurine Archive Report. *Çatalhöyük Archive Report 2005*. Dostopno na: https://www.catalhoyuk.com/archive_reports/2005/ar05_29.html (25. oktober 2023).

Meskell, Lynn, Carolyn Nakamura, Rachel King in Shahina Farid. 2008. Figured Lifeworlds and Depositional Practices at Çatalhöyük. *Cambridge Archaeological Journal* 18(2): 139–161.

Meskell, Lynn. 2007. Refiguring the corpus at Çatalhöyük. V *Material Beginnings: A Global Prehistory of Figurative Representation*, ur. Colin Renfrew in Iain Morley, 143–156. Cambridge: McDonald Institute of Archeological Research, University of Cambridge.

Metzner-Nebelsick, Carola. 2009. Wagen- und Prunkbestattungen von Frauen der Hallstatt- und frühen Latènezeit in Europa: Ein Beitrag zur Diskussion der sozialen Stellung der Frau in der älteren Eisenzeit. V *Alpen, Kult und Eisenzeit: Festschrift für Amei Lang zum 65. Geburtstag*, ur. Jennifer M. Bagley, Christiana Eggl, Daniel Neumann in Michael Schefzik, 237–270. Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH.

Müller-Beck, Hansjürgen, Nicholas J. Conard in Wolfgang Schürle, ur. 2001. *Eiszeitkunst im süddeutsch-schweizerischen Jura: Anfänge der Kunst*. Stuttgart: Konrad Theiss.

Müller-Karpe, Hermann. 1977. *Handbuch der Vorgeschichte: Band I: Altsteinzeit*. München: C. H. Beck Verlag.

Naumov, Goce. 2013. Figuring Out the Figurines: Towards the interpretation of Neolithic corporeality in the Republic of Macedonia. *DigIt* 2(1): 49–60.

Nissen, Hans J. 1986. The Archaic Texts from Uruk. *World Archaeology* 17(3): 317–334.

Nissen, Hans Jörg. 1966. *Zur Datierung des Königsfriedhofes von Ur: unter besonderer Berücksichtigung der Stratigraphie der Privatgräber*. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt.

Nissen, Hans Jörg. 1983. *Grundzüge einer Geschichte der Frühzeit des Vorderen Orients*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Oates, David in Joan Oates. 2001. *Nimrud. An Assyrian Imperial City Revealed*. London: The British Institute for the Study of Iraq.

Orthmann, Winfried. 1967. Zu den „Standarten" aus Alaca Höyük. *Istanbuler Mitteilungen* 17: 34–54.

Orthmann, Winfried. 1985. *Der alte Orient*. Berlin: Propyläen Verlag.

Pernicka, Ernst, Sinan Ünlüsoy in Stephan W.E. Blum, ur. 2016. *Early Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Development and Interregional Contacts: Proceedings of an International Conference held at the University of Tübingen May 8–10, 2009*. Bonn: Verlag Dr. Rudolph Habelt.

Pollock, Susan. 1983. *The Symbolism of Prestige: An Archaeological Example from the Royal Cemetery of Ur*. Ann Arbor: University Microfilms International.

Pollock, Susan. 1991. Of Priestesses, Princes and Poor Relations: The Dead in the Royal Cemetery of Ur. *Cambridge Archaeological Journal* 1(2): 171–189.

Powell, Anton. 2016. *Athens and Sparta: Constructing Greek Political and Social History from 478 BC*. London, New York: Routledge.

Rambuscheck, Ulrike, ur. 2009. *Zwischen Diskursanalyse und Isotopenforschung Methoden der archäologischen Geschlechterforschung: Bericht der 3. Sitzung der AG Geschlechterforschung auf der 78. Tagung des Nordwestdeutschen Verbandes für Altertumsforschung e.V. in Schleswig 2007*. Münster: Waxmann.

Rebay-Salisbury, Katharina. 2016. Male, Female and Sexless figures of the Hallstatt culture: indicators of social order and reproductive control? *Expression* 11: 58–62.

Rebay-Salisbury, Katharina. 2018. Tod während Schwangerschaft und Geburt in der Eisenzeit. V *Übergangswelten – Todesriten. Forschungen zur Bestattungskultur der europäischen Eisenzeit: Beiträge zur internationalen Tagung der AG Eisenzeit in Hallein 2015 und zur Sitzung der AG Eisenzeit während des 8. Deutschen Archäologiekongresses in Berlin 2014*, ur. Holger Wendling, Melanie Augstein, Janine Fries-Knoblach, Katrin Ludwig, Robert Schumann, Claudia Tappert, Peter Trebsche in Julian Wiethold, 91–107. Langenweissbach: Beier und Beran.

Rebay-Salisbury, Katharina. 2023a. Marriage, Motherhood, and Mobility in Bronze and Iron Age Central Europe. V *Rethinking Migrations in Late Prehistoric Eurasia*, ur. Manuel Fernández-Götz, Courtney Nimura, Philipp W. Stockhammer in Rachel Cartwright, 189–208. Oxford: Oxford University Press.

Rebay-Salisbury, Katharina. 2023b. Women as Actors and Objects: The Discovery of 'Venus' Figurines in Present-Day Austria. V *Women in Archaeology: Intersectionalities in Practice Worldwide*, ur. Sandra L. López Varela, 309–325. Cham: Springer International Publishing AG.

Reinhardt, Brigitte in Kurt Wehrberger, ur. 1994. *Der Löwenmensch. Tier und Mensch in der Kunst der Eiszeit. Begleitpublikation zur Ausstellung „Der Löwenmensch - Tier und Mensch in der Kunst der Eiszeit", Ulmer Museum, 11. September - 13. November 1994*. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag.

Reinsberg, Carola. 1993. *Ehe, Hetärentum und Knabenliebe im antiken Griechenland*. München: Verlag C. H. Beck.

Reuthner, Rosa. 2013. *Platons Schwestern: Lebenswelten antiker Griechinnen*. Köln: Böhlau.

Roberts, Charlotte in Keith Manchester. 2005. *The archaeology of disease*. Ithaca: Cornell University Press.

Rolle, Renate. 1980a. Oiorpata. V *Beiträge zur Archäologie Nordwestdeutschlands und Mitteleuropas: Klaus Raddatz zum 65. Geburtstag am 19. November 1979*, ur. Günter Korbel 275–294. Hildesheim: Verlag August Lax.

Rolle, Renate. 1980b. *Die Welt der Skythen: Stutenmelker und Pferdebogner: Ein antikes Reitervolk in neuer Sicht*. Luzern, Frankfurt am Main: C. J. Bucher.

Roth, Martha T. 1997. Laws of Ur-Nammu (LU) (ca. 2100 B.C.E., Ur). V *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, ur. Martha T. Roth, 13–22. Atlanta: Scholars Press.

Rothman, Mitchell S., ur. 2001. *Uruk Mesopotamia and its Neighbors: Cross-cultural Interactions and their Consequences in the Era of State Formation*. Santa Fe, Oxford: School for Advanced Research Press.

Ruspoli, Mario in Odile Berthemy, ur. 1998. *Die Höhlenmalerei von Lascaux: Auf den Spuren des frühen Menschen*. Augsburg: Weltbild-Verlag.

Saccoccio, Fabio. 2023. Situla Art: An Iron Age Artisanal Tradition Found Between the Apennines and the Eastern Alps and Its Identity Valencies. *Journal of World Prehistory* 36: 49–108.

Schubert, Charlotte in Alexander Weiß, ur. 2013. *Amazonen zwischen Griechen und Skythen: Gegenbilder in Mythos und Geschichte*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Schütte-Maischatz, Anke. 2011. *Die Phiale - zur zeichenhaften Funktion eines Gefäßtyp*. Münster: Monsenstein und Vannerdat.

Schwarzberg, Heiner. 2011. *Durch menschliche Kunst und Gedanken gemacht: Studien zur anthropomorphen Gefäßkeramik des 7. bis 5. vorchristlichen Jahrtausends*. Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH.

Seeher, Jürgen, ur. 2000. *Die bronzezeitliche Nekropole von Demircihüyük-Sarıket*. 1990–1991. Tübingen: Wasmuth.

Simon, Erika in Gerhard Bauchhenß. 1984. Artemis/Diana. In *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae Band 2*, 792–855. Zürich, München: Artemis Verlag.

Späth, Thomas in Beate Wagner-Hasel, ur. 2000. *Frauenwelten in der Antike. Geschlechterordnung und weibliche Lebenspraxis*. Stuttgart, Weimar: J.B. Metzler.

Strenge, Irene. 2006. *Codex Hammurapi und die Rechtsstellung der Frau*. Würzburg: Königshausen & Neumann.

Stutz, Aaron Jonas. 2014. Near East (Including Anatolia): Geographic Description and General Chronology of the Paleolithic and Neolithic. In *Encyclopedia of Global Archaeology*, ur. Smith, Claire, 5182–5208. Zurich: Springer Nature Switzerland.

Teržan, Biba in Anja Hellmuth. 2007. Le amazzoni, donne-arcieri e principesse della steppa. V *Ori dei cavalieri delle steppe: Collezioni dai Musei dell' Ucrainia*, ur. Gian Luca Bonora in Franco Marzatico, 154–167. Milano: Silvana Editoriale.

Teržan, Biba, Anja Hellmuth in Franziska Heimann. 2011. Amazonenmythos im Spiegel der eisenzeitlichen Grabfunde zwischen Pontus und Karpatenbecken. V *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.): Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen*, ur. Eugen Sava, Blagoje Govedarica in Bernhard Hänsel, 253–272. Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH.

Teržan, Biba. 2001. Richterin und Kriegsgöttin in der Hallstattzeit. *Praehistorische Zeitschrift* 76: 74–86.

Teržan, Biba. 2007. Pripoved situlske umetnosti z Magdalenske gore pri Šmarju. V *Šmarska knjiga: jubilejna monografija ob 500-letnici šolstva v Šmarju*, ur. Jakob Müller, 81–90. Šmarje-Sap: Kulturno-raziskovalno društvo Turenček.

Teržan, Biba. 2020. Toreuts – The itinerant master craftsmen of the Situla Art. V *Dall'Adriatico all'Egeo: Scritti di protostoria in onore di Pao-la Cassola Guida*, ur. Elisabetta Borgna in Susi Corazza, 197–218. Udine: Forum.

Teržan, Biba. 2022. Bronaste situle z Mosta na Soči in situlska umetnost. *Goriški letnik*: 9–34.

Tolstikov, Vladimir P., Michail Ju. Trejster in Christian König. 1996. *Der Schatz aus Troja: Schliemann und der Mythos des Priamos-Goldes*. Stuttgart, Zürich: Belser.

Treister, Mikhail. 2002. The Relative and Absolute Chronology of the Trojan Treasures. V *Mauerschau: Festschrift für Manfred Korfmann 1*, ur. Rüstem Aslan, Stephan Blum, Gabrielle Kasti, Frank Schweizerand in Diane Thumm, 245–258. Remshalden-Grunbach: Greiner.

Turk, Peter. 2005. *Images of Life and Myth*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.

Van de Mieroop, Marc. 1999. Literature and Political Discourse in Ancient Mesopotamia: Sargon II of Assyria and Sargon of Agade. V *Munuscula Mesopotamica*, ur. Barbara Böck, Eva Cancik-Kirschbaum in Thomas Richter, 327–339. Münster: Ugarit-Verlag.

Ess, Margarete van. 2005. Die Ausgrabungen in Uruk-Warka. V *Deutsches Archäologisches Institut, Orient-Abteilung - Außenstelle Baghdad, 50 Jahre Forschungen im Irak 1955-2005*, 31–39. Berlin: Deutsches Archäologisches Institut – Orientabteilung.

Ess, Margarete van. 2015. Absolute chronology of the Uruk and Jemdet Nasr periods at Uruk, Southern Mesopotamia: the interpretation of additional 14C samples. *Zeitschrift für Orient--Archäologie* 8: 10–37.

Vogel, Helga. 2013. Der „grosse Mann von Uruk": Das Bild der Herrschaft im späten 4. und frühen 3. Vorchirstlichen Jahrtausend. V *Uruk - 5000 Jahre Megacity: Begleitband zu den gleichnamigen Ausstellungen in den Staatliche Museen zu Berlin vom 25. April bis 8. September 2013 und in den Reiss-Engelhorn-Museen Mannheim vom 20. Oktober 2013 bis 21. April 2014*, ur. Nicola Crüsemann, Margarete van Ess, Markus Hilgert in Beate Salje, 139–145. Petersberg: Michael Imhof Verlag.

Vogel, Helga. 2014. Der Königsfriedhof von Ur und das Problem der so genannten Gefolgschaftsbestattungen, The Royal Cemetery at Ur and the Problem of the So-called Attendants Burials. V *Gewalt und Gesellschaft: Dimensionen der Gewalt in ur- und frühgeschichtlicher Zeit, Violence and Society: Dimensions of violence in pre- and protohistoric times*, ur. Thomas Link in Heidi Peter--Röcher, 169–286. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt.

Winter, Irene. J. 1985. After the Battle is Over: The 'Stele of the Vultures' and the Beginning of Historical Narrative in the Ancient Near East. V *Pictorial Narrative in Antiquity to the Middle Ages*, ur. Herbert L. Kessler in Marianna Shreve Simpson, 11–32. Washington: National Gallery of Art.

Woolley, Charles Leonard. 1934. *Ur Excavation: Vol. II: The Royal Cemetery: A report on the Predynastic and Sargonid Graves excavated between 1926 and 1931*New York: Trustees of the two Museums.

Yalçın, Ünsal in H. Gönül Yalçın. 2018. Könige, Priester oder Handwerker? Neues über die frühbronzezeitlichen Fürstengräber von Alacahöyük. V *Anatolian Metal VIII: Eliten – Handwerk – Prestigegüter*, ur. Ünsal Yalçın, 91–122. Bochum: Deutsches Bergbau-Museum.

Yalman, Nurcan. 2021. Mellaart, Gimbutas, Goddesses, and Çatalhöyük: Early Assumptions and Recent Perspectives on the Çatalhöyük Finds. *Archeologija* 47: 125–143.

Zettler, Richard L. in Lee Horne, ur. 1998. *Treasures from the Royal Tombs of Ur*. Philadelphia: University of Pennsylvania, Museum of Archaeology and Anthropology.

Zgoll, Annette. 2013. Inanna – Stadtgöttin von Uruk. V *Uruk - 5000 Jahre Megacity: Begleitband zu den gleichnamigen Ausstellungen in den Staatliche Museen zu Berlin vom 25. April bis 8. September 2013 und in den Reiss-Engelhorn-Museen Mannheim vom 20. Oktober 2013 bis 21. April 2014*, ur. Nicola Crüsemann, Margarete van Ess, Markus Hilgert in Beate Salje, 70–79. Petersberg: Michael Imhof Verlag.

Zimmermann, Thomas. 2006-2007. Symbols of Salvation? – Function, Semantics and Social Context of Early Bronze Age Ritual Equipment From Central Anatolia. *Anodos. Studies of the Ancient World* 6–7: 509–520.

Zingsem, Vera. 1999. *Göttinnen grosser Kulturen*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH.